

კაპიტალიზმის დილემა (პოლიტიკური და ეკონომიკური ასპექტები)

იგორ კვესელავა — ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
სტუ-ს პროფესორი

Capitalism dilemma (political and economical aspects)

Igor Kveselava

summary

The spread of modern history lead us to the repeated interpretation of historical analysis. We should get used to the fact that, the art of history is always full of surprises, as there always will be various historians who speak in different voices.

Despite its complexity, the history written in a new manner, will lead us to the point, that its studying should be filled by new life and reality. Only that historian can write history objectively, who can find ability to be guided in it and acknowledge: "Belief that we occurred from somewhere is closely connected with the belief, that we go somewhere".

As it seems, now the world is at an early stage of formation of a new global community. Fukuyama has given us a concrete situation of historical end of the 20th Century: hermeneutical, political and psychological explanation and the contemplation of future. Although, the book "The End of History and the Last Man" written by Francis Fukuyama has not appeared as a "faultless" conception and the whole world is far away from the development of totalitarianism, authoritarianism and dictatorship and as for the liberal democracy is has not settled down irreversibly in the XXI century yet. Moreover, certain part of historians unanimously maintain that the religious fundamentalism and nationalism is an alternative to the value of liberal democracy.

Recently history faces new kind of problems. The topic "The End of History" has been replaced by the topic "The end of the conception of modern capitalism". As it seems, the modern capitalism exhausted its possibilities and recourses, about what politicians, scientists and statesmen (A. Gori, G. Soros, P. Drucker, K. Laggard, I. Wallerstein, A. Galchinsky, N. Ornshtein, G. Plender, T. Veigel, I. Schumpeter and others) are openly talking now.

There are opinions that mankind should gradually move to the humanitarian and social-economic system which is called socialism. Scientist estimated that, this kind of system should last 400-500 years. They added that in the distant future, this system would be replaced by a system of harmonious society, which would be shorter and would last 100-150 years.

So, if we take into account the theme of historian Pier Hail that "History is the Endless Polemic", the era of "The End of History" will never come, but the

arguments and discussions about the human dilemma and paradigm will continue for long.

ისტორიის მამოძრავებელი ძალაა ადამიანის ბრძოლა პიროვნული თავისუფლებისა და უფლებებისათვის, თუმცა, ერთი პიროვნების თავისუფლება არ უნდა ნიშნავდეს მეორე პიროვნების თავისუფლების დაკარგვას ან შეზღუდვას და ის სახელმწიფომ უნდა დაარეგულიროს სამართლითა და კანონით.

ისტორიკოსი თუ ფილოსოფოსი მკვლევარები ფიქრობენ, რომ ლიბერალური დემოკრატია «ისტორიის დასასრულს» მოასწავებს, მეორე მხრივ კი კაცობრიობის ადამიანთა თავისუფლებები ახალ თვისებრივ მდგომარეობაში უნდა გადავიდეს.

ისტორია გვერდს ვერ აუვლის სამყაროს შინაგან წინააღმდეგობებს – ეროვნულ უმცირესობათა და ღარიბთა პრობლემებს და აგრესიულ სეპარატიზმს, რომლებიც ნგრევით ემუქრება ლიბერალურ დემოკრაციას.

თანამედროვე კონკრეტული ისტორიული ეტაპის პროცესების ანალიზი გვამცნობს, რომ არ არის გამორიცხული «პოსტისტორიულ სივრცეში» მყოფი ცივილიზებული ადამიანები და ქვეყნები ისევ წარსულს, ისევ ისტორიულ სივრცეს დაუბრუნდნენ და მომავალი წარსულად გადაიქცეს. თუმცა, იმასაც ვარაუდობენ, რომ ცივილიზაცია კვლავ წავა «ისტორიის დასასრულისკენ», მაგრამ როდის მიაღწევს ამას მეორედ და რა მსხვერპლის ფასად არავინ იცის.

ისტორია ვერ მიაჩუმათებს «ისტორიის დასასრულის» კონცეფციასაც, რომლის სათავეებთან თავის დროზე იდგნენ ჰეგელი, ბერდიაევი, იასპერსი და სხვა მოაზროვნეები და განსაკუთრებით თანამედროვე ფუჟუიამა, რომელმაც ჰეგელისაგან განსხვავებით მოგვცა XX საუკუნის დასასრულის კონკრეტული ისტორიული სიტუაციის პერმენენტული, პოლიტიკური და ფილოსოფიური ახსნა და მომავლის ჭვრეტა, თუმცა მისი «ისტორიის დასასრული» ვერ აღმოჩნდა «უცდომელი» კონცეფცია და მთელი მსოფლიო ჯერ კიდევ შორს არის ტოტალიტარიზმის, ავტორიტარიზმის, დიქტატურის საბოლოო განთავისუფლებისაგან და ლიბერალური დემოკრატია საბოლოოდ და შეუცვლად ჯერ კიდევ და ვერ მკვიდრდება XXI საუკუნის მსოფლიოშიც.

ცხადია, როდესაც ვსაუბრობთ «ისტორიის დასასრულზე» მხედველობაში გვაქვს არა

კაცთა მოდგმის ისტორიის დასასრული (აპოკალიფსი), არამედ ის ევოლუციური ცვლილებები, რომლებიც განაპირობებს პოლიტიკური სისტემებისა და იდეური ღირებულებების ცვალებადობას. ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს ისეთ საზოგადოებასთან, რომელშიც ადამიანთა ყველა სურვილი უნდა დაკმაყოფილდეს და სრულმა თანასწორობამ დაისადგუროს.

თუ ჰეგელისთვის ეს არის ე.წ. «ლიბერალური სახელმწიფო», ხოლო მარქსისთვის «კომუნიზმი», ფუკუიამამ, 1989 წელს ჟურნალ «ნეიშენალ ინტერესტ»-ში გამოქვეყნებულ თავის ერთ-ერთ ცნობილ ესსეში, «ისტორიის დასასრული» წარმოადგინა კონცეფცია, რომლის თანახმად ლიბერალური დემოკრატია ჩამოყალიბდა მმართველობის ისეთ სისტემად, რომლისკენ მიისწრაფვიან თანამედროვე სახელმწიფოები. ამდენად დასრულდა იდეოლოგიური დავა და შესაბამისად ისტორიის ევოლუციაც. ფუკუიამამ «გამარჯვებულად» გამოაცხადა საბაზრო დემოკრატია, როგორც ღია კონკურენციაზე და შეჯიბრებაზე დამყარებული პოლიტიკური სისტემა.

ამერიკელი პოლიტოლოგი ფიქრობდა, რომ XX საუკუნეში მოხდა ლიბერალურ-დემოკრატიული პოლიტიკური სისტემის მონოპოლიზაცია, ხოლო გლობალიზაციამ მიგვიყვანა ერთი სისტემის დომინირებამდე და «უსაზღვრო» მსოფლიოს შექმნამდე. ფუკუიამას კონცეფცია ნაწილობრივ გაზიარებულია ამერიკელი პოლიტოლოგის ენდრიუ ჰეივუდის წიგნშიც «პოლიტიკური იდეოლოგიები», რომელშიც ლიბერალიზმი, როგორც პოლიტიკური იდეოლოგია გამოცხადებულია ღირებულებათა იმ სისტემად, რომლის გამყარებისკენ მიისწრაფვის არა მარტო მსოფლიოს სხვადასხვა სახელმწიფოთა პოლიტიკური და ეკონომიკური ინსტიტუტები, არამედ სამოქალაქო საზოგადოებები და საერთაშორისო პოლიტიკური სტრუქტურები.

მსოფლიო ქვეყნების ე.წ. «ერთიან ბაზრად» ჩამოყალიბებაზე და ნეოლიბერალური პოლიტიკური იდეოლოგიისა და დასავლური პოლიტიკური კულტურის დომინირებაზე აკეთებდნენ აქცენტებს პოლიტიკის მკვლევარები პოლ ჰერსტი, გრემ ტომპსონი და სხვები, და დარწმუნებულები იყვნენ, რომ მსოფლიოში გაბატონდებოდა ლიბერალურ-დემოკრატიული მმართველობის სისტემა და ბოლო მოეღებოდა ავტორიტარიზმსა და სოციალისტურ ცენტრალიზებულ დაგეგმვას, თუმცა ბოლო პერიოდში მსოფლიოში განვითარებულმა ეკონომიკურმა, პოლიტიკურმა, სოციალურმა და რელიგიურმა პროცესებმა აჩვენეს, რომ დასავლური ღირებულებები არ აღმოჩნდა კაცთა მოდგმის ისტორიის უნივერსალური პროდუქტი და მსოფლიოს სხვადასხვა რეგიონში გამოიკვეთა ისეთი

ღირებულებები, რომლებშიც ხაზი ესმება ეროვნულ იდენტურობასა და თვითმყოფადობას და დიდ ზეგავლენას ახდენს საზოგადოებრივ ცნობიერებაზე, სახელისუფლებო სტრუქტურებზე და სამოქალაქო ინსტიტუტებზე.

ისტორიის მკვლევარები შენიშნავენ, რომ სოციალიზმი, როგორც იდეა არ დამარცხებულია და წარმატებით აგრძელებს არსებობას მსოფლიო სივრცეში. შესაბამისად, არსებობენ და მოქმედებენ მარქსის მიერ აღმოჩენილი საზოგადოებრივი კანონები.

უდავოა, მარქსისტული სოციალიზმის თეორია გულისხმობდა სოციალიზმის გამარჯვებას მაღალგანვითარებულ ქვეყნებში, თუმცა მოგვიანებით სახელმწიფო გადატრიალების ჟიგით შეპყრობილმა ლენინმა დაამახინჯა მარქსიზმი და წამოაყენა დებულება, რომ სოციალიზმის გამარჯვება შესაძლებელი იყო კაპიტალიზმის ყველაზე სუსტ რგოლში – რუსეთში. თუმცა სტალინის დიდი ძალისხმევის მიუხედავად, მოგვიანებით, ეს იდეა დამარცხდა.

დღეს სიამოვნებით საუბრობენ სოციალიზმის და რაციონალური კაპიტალიზმის კონფერენციაზე, ანუ სხვადასხვა სისტემების ურთიერთდაახლოებაზე. ამის საუკეთესო მაგალითად მიიჩნევენ ჩინეთს, რომელიც სწრაფად ვითარდება და წარმატებით უმკლავდება მსოფლიო ეკონომიკურ კრიზისებს. ეს კრიზისები კი ბოლო წლებში უმძლავრეს დარტყმას აყენებს ამერიკის უდიდეს კომპანიებს. მათ შორის აღმოჩნდა «ფორდი», «კრაისლერი», «ჯენერალ მოტორსი» და სხვები, რომელთა გადარჩენისთვის სახელმწიფომ სოციალისტურ მეთოდებს მიმართა და დიდი ფინანსური დახმარება გაუწია მათ.

თანამედროვე კაპიტალიზმი განსხვავდება ძველი კაპიტალიზმისაგან. თუ ველური კაპიტალიზმი დემოკრატიულია უმაღლესი ფენებისათვის, ანუ დემოკრატია არსებობს ხელისუფლებისათვის, თანამედროვე კაპიტალიზმში შედარებით მეტი დემოკრატიაა მთელი საზოგადოებისათვის. თუმცა, როგორც წესი, კაპიტალისტური სისტემა უღმობელ კონკურენციას უჭერს მხარს, სუსტები კოტრდებიან, რაც იწვევს წინააღმდეგობას შრომასა და კაპიტალს შორის. მწვავედება ურთიერთობანი დამოუკიდებელ და დამოკიდებულ სახელმწიფოთა შორის; წინააღმდეგობაა თვით კაპიტალისტურ სახელმწიფოებს შორისაც, რაც იწვევს ფართომასშტაბიან სახალხო გამოსვლებს ამერიკასა და ევროპაში, სოციალური სამართლიანობის აღსადგენად.

უდავოა, ისიც, რომ დემოკრატიის სახელით მებრძოლი დიდი სახელმწიფოები, საკმაოდ ძალისხმევით ერევნიან სხვა ქვეყნების სამინაო საქმეებში და ცდილობენ იქ გავლენის მოპოვებას (ავღანეთი, აღმოსავლეთ ევროპა, ბალ-

კანეთი, ეგვიპტე, ერაყი, ირანი, კავკასია, ლიბია, სირია და სხვ.).

მიუხედავად იმისა, რომ თანამედროვე კაპიტალიზმი ცდილობს ადამიანები საბაზრო სტიქიის უღმობლობას ცოტათი მაინც მოარიდოს, აქ უფრო გონივრულად არის შეხამებული ლიბერალიზმი – კონკურენციის თავისუფლება და სახელმწიფოებრივი რეგულირება (სოციალიზმი), რაც უფრო ეფექტიანია და პერსპექტიული. თანამედროვე კაპიტალისტურ სისტემაში კვლავ რჩება ძალაში წინააღმდეგობა მდიდრებსა და ღარიბებს, მჩაგვრელებსა და ჩაგრულებს შორის.

ცხადია, თანამედროვე ვითარებაში გასათვალისწინებელია ის რეალობაც, რომ ევროპულმა კაპიტალიზმმა მოახერხა მოსახლეობის სოციალური დაცვის გარკვეული გარანტიების შექმნა (შვეიცია, დანია, ნორვეგია და სხვ.), თუმცა ეს ეკონომიკაში სახელმწიფოს ჩარევამ განაპირობა, რაც არ არის საერთოდ დამახასიათებელი კაპიტალიზმისთვის და უფრო თანამედროვე სოციალიზმისკენ მინიშნების მატარებელია.

ეხლა ძნელია ვინინასწარმეტყველოთ მარქსისტული სოციალიზმის სისტემის მობრუნებაზე პრაქტიკაში, მაგრამ, ცხადია, რომ მუდმივი ეკონომიკური, სოციალური და პოლიტიკური სისტემები არ არსებობენ.

თანამედროვე კაპიტალიზმმა ამოწურა თავისი შესაძლებლობანი და ამის შესახებ დაუფარავად ლაპარაკობენ დასავლეთელი პოლიტიკოსები, მეცნიერები და სახელმწიფო მოღვაწეები. ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 90-იან წლებში, ამერიკის შეერთებული შტატების ვიცე-პრეზიდენტი ალბერტ გორი წერდა: „ამერიკის შეერთებული შტატების პოლიტიკური და ეკონომიკური სისტემა სადღეისოდ იმდენად არის გაცვეთილი და ბოროტად გამოყენებული, რომ ეროვნული განვითარების გზაზე გონივრული არჩევანის უნარი არ არსებობს. კაპიტალიზმის მოდელი ამოიწურა, ხოლო მისი გამეორება ცივილიზაციას სრულ კრახამდე მიიყვანს“.

თუ ანგარიშს გავუწევთ მეცნიერთა და პოლიტიკოსთა დასკვნებს იმის შესახებ, რომ საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ეპოქებს გააჩნიათ დაბადების, განვითარებისა და დასასრულის პერიოდი და ზოგადი კანონზომიერებებიდან გამომდინარე ვერ ასცდებიან შეცვლის პროცესს, კაპიტალიზმის სისტემას იგი უკვე მიუახლოვდა და XXI საუკუნე ამ სისტემის ბოლო თარიღია. კაცობრიობა თანდათანობით უნდა გადავიდეს ჰუმანიტურ საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ სისტემაზე – დასავლურ სოციალიზმზე, რომელმაც მეცნიერთა გათვლით 400-500 წელი უნდა იარსებოს.

სოციალიზმს ამჟამად თავისი განვითარების ბავშვობის პერიოდი უდგას, ხოლო როგორც

მეცნიერები ვარაუდობენ, მომავალში მას ჩანაცვლება უფრო ზეპიროვნული სისტემა – ჰარმონიული საზოგადოება. თუმცა, მკვლევართა გაანგარიშებით იგი ხანმოკლე იქნება და მისი დაბადება, განვითარება და დასასრული სულ 100-150 წელიწადს მოიცავს.

სოციალიზმზე გადასვლა უნდა მოხდეს თანდათანობით, უპირველესად საზოგადოების განვითარების ამ საფეხურზე გადავლენ განვითარებული კაპიტალისტური ქვეყნები, მხოლოდ ევოლუციის გზით, შესაბამისად უნდა გამოირიცხოს პროცესის რევოლუციური განვითარება.

თანამედროვე კაპიტალისტური სისტემის ისტორია რომ დასასრულისკენ მიექანება, ამას ბევრი ფაქტი ადასტურებს. 2012 წლის დასაწყისში, დავოსში შემდგარ მსოფლიო ქვეყნების ეკონომიკურ ფორუმზე გაცხადდა, რომ ახლოვდება კაპიტალიზმის დასავლური მოდელის დასასრული. გავლენიანმა ბიზნეს-გამოცემამ «ფორბსმა» გამოაქვეყნა პუბლიკაცია, რომელმაც მსოფლიოს აუწყა, რომ ფინანსურმა სისტემამ მოჰკლა ეკონომიკა და საჭიროა «დიდი ტრანსფორმაცია და ახალი მოდელების შექმნა».

საინვესტიციო ფონდის მმართველის დევიდ რუბენშტეინის განცხადებით, თავისუფალი ბაზრის დასავლურ მოდელს 3-4 წელი აქვს იმისათვის, რომ შეიცვალოს. როგორც ჩანს, დასავლურ მოდელს რეალურ კონკურენციას უწევს განვითარებადი ქვეყნები, რომლებიც სახელმწიფო უფრო მნიშვნელოვან როლს ასრულებს ეკონომიკაში, ვიდრე ამერიკის შეერთებულ შტატებსა და დასავლეთ ევროპაში.

დღეს თითქმის არ დავობენ იმაზეც, რომ კაპიტალიზმის არსებული ტიპები სახელმწიფო რეგულირების არასაკმარისობის გამო იწვევენ ეკონომიკურ ვარდნას, რასაც მოსდევს სოციალური დაძაბულობა, სახალხო გამოსვლები, ქაოსი და კონფლიქტებიც. მილიარდელი ჯორჯ სოროსის აზრით, მსოფლიოს წინ ყველაზე მძიმე პერიოდი ელოდება. ევროზონაში ქაოსი და კონფლიქტები გარდაუვალია, ამერიკაში კი – ქუჩის აჯანყებები და სახელმწიფოს მხრიდან მკაცრი ზომების მიღება, რაც მოქალაქეთა უფლებებისა და თავისუფლებების მკვეთრად შეკვეცას განაპირობებს, ხოლო გლობალური ეკონომიკური სისტემა, შესაძლოა, მთლიანად დაიშალოს.

თანამედროვე ისტორიკოსები ფიქრობენ, რომ მიმდინარე სიტუაციას ბევრი საერთო აქვს 1930-იანი წლების დიდ დეპრესიასთან. ლოგორც ჩანს, განვითარებული მსოფლიოს მიმდინარე კრიზისი წინასწარ განუჭვრეტელი აღმოჩნდა, როგორც 80-იან წლებში საბჭოთა სისტემის კოლაფსი. ჯ. სოროსი ცდილობს იმაშიც დაგვარწმუნოს, რომ იმ იდეის კრახი, რომ

ბაზრებს თვითრეგულირება შეუძლიათ, მარქსიზმის პოლიტიკური სისტემის კრახის თანაბარი.

საკითხი კაპიტალიზმის ისტორიული დასასრულის შესახებ, რამდენიმე ათეული წელია განიხილება სამეცნიერო გამოცემებში. მათ შორის საყურადღებოა აშშ-ის ერთ-ერთი ცნობილი ეკონომისტის პიტერ დრიუკერის, 1993 წელს გამოცემული წიგნი «პოსტკაპიტალისტური საზოგადოება». 2003 წელს დაიბეჭდა მსოფლიოს ერთ-ერთი ავტორიტეტული სოციოლოგის ემანუელ ვალლერსტაინის ნაშრომი «ნაცნობი მსოფლიოს დასასრული», რომელიც გვარწმუნებს, რომ «კაპიტალიზმი ცდილობს გააკეთოს უკანასკნელი ამოსუნთქვა, ახალი სუნთქვის შეძენის გარეშე». მისი მტკიცებით კაპიტალიზმი, როგორც მსოფლიო სისტემა 50 წელიწადში საერთოდ არ იარსებებს. ამასვე ადასტურებს გამოჩენილი ამერიკელი მეცნიერი ელვინ ტოფფლერიც.

როგორც ჩანს, მზადდება აუცილებელი ნაშრომები ახალი საზოგადოებისთვის. თანამედროვე კაპიტალიზმმა დაიწყო თავისი თავის უარყოფა. მის წიაღში იზალება საკუთრივ ახალი სტრუქტურები, რომლებიც შეინარჩუნებენ კაპიტალიზმის ნიშანთვისებებს.

თუ ისევ ფრენის ფუკუიამას კონცეფციას დავუბრუნდებით, საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ ლიბერალური დემოკრატია ტრიუმფალური, გლობალური მოდელი უნდა გამხდარიყო, თუმცა, «ისტორიის დასასრულის» ავტორმა ბოლო პერიოდში იმის მტკიცება დაიწყო, რომ კაპიტალიზმისა და გლობალიზაციის ხარვეზებმა საფრთხე შეუქმნეს დემოკრატიულ მოდელს.

სულ ახლახან, 2012 წლის თებერვალში, გაზეთ «შპიგელსადმი» მიცემულ ინტერვიუში, ფუკუიამამ კვლავ დაადასტურა კაპიტალიზმის უალტერნატივობა, თუმცა დაადასტურა, რომ ამ საფეხურის წინსვლას ხელს უშლის გარკვეული ფაქტორები, მათ შორის უამრავი ტექნოლოგიური გარდაქმნები, რომელმაც გამოდევნა დაბალი კვალიფიკაციის მუშახელი და ბევრმა სამუშაო ადგილი დაკარგა.

თანამედროვე ისტორიკოსებს ალბათ კიდევ კარგა ხანს მოუწევთ კამათი კაპიტალიზმის პარადიგმულობისა თუ დილემურობის შესახებ, მითუმეტეს ამერიკას ახალი «დიდი დეპრესია» დაემუქრა და უოლ სტრიტზე დაწყებულმა მოძრაობამ კიდევ ერთხელ აჩვენა მსოფლიოს, რომ ეკონომიკური და პოლიტიკური ლიბერალიზაციის ამერიკულმა მოდელმა საშინელი დარტყმა მიაყენა რიგით ადამიანებს, ხოლო უფრო გაამდიდრა ქვეყნის ყველაზე მდიდარი ნაწილი. თუმცა, ფუკუიამა კვლავ მედგრად დგას კაპიტალიზმის ბორცვზე გაშლილი დროშით, რომელსაც ასეთი ნარწერა ამშვენებს:

«ყველა მისი ხარვეზის მიუხედავად, ლიბერალური დემოკრატია დღემდე ერთადერთი ყველაზე ოპტიმალური ვარიანტია მთელ მსოფლიოში».

ამდენად, მსოფლიო ისტორია ბევრი ახალი რეალობების მოწმეა და ამას ვერც საქართველო აცდება. თუმცა, მას მოუწევს სუვერენიტეტის გარკვეული ნაწილის დათმობა, პოლიტიკური, ეკონომიკური, სოციალური და სხვა პრობლემების მოსაგვარებლად, მითუმეტეს საერთაშორისო ორგანიზაციებში გაერთიანება ნიშნავს ვალდებულებების აღებას და უფლებამოსილებების შეზღუდვასაც, მაგრამ დასავლეთთან ინტეგრაციულმა პროცესებმა ქვეყნის დამოუკიდებლობის დასუსტებამდე არ უნდა მიგვიყვანოს.

საქართველოში დაწყებული ვესტერნიზაციის პროცესი მისაღები უნდა იყოს ეროვნული მენტალიტეტისა და ცხოვრების წესისათვის, მითუმეტეს, საქართველო არის ქვეყანა, სადაც ისტორიულად თავს იყრის სხვადასხვა რელიგიური მიმდინარეობა და კულტურული ნაკადი.

ლიბერალური დემოკრატია დასავლური სამყაროსათვის დამახასიათებელი ერთ-ერთი უნივერსალური ღირებულებაა, მაგრამ ის რთული აღსაქმელი აღმოჩნდა ქართული საზოგადოებისთვის. საქართველოს არასრულ დემოკრატია რთული და გრძელი გზა აქვს გასავლელი. ქვეყანას სჭირდება კომპასიანი ხელისუფლება, რომლის ხომალდმაც უხიფათოდ და დროულად უნდა მიაღწიოს სასურველ ნაპირს.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. «ისტორიის შესახებ», კრებული ჯონ ტომის რედაქციით, ილიას უნივერსიტეტის გამოცემა, თბ., 2011.
2. ფრენის ფუკუიამა «ისტორიის დასასრული და უკანასკნელი ადამიანი», 1999.
3. ენდრიუ ჰეივუდი «პოლიტიკური იდეოლოგიები», 2005.
4. პოლ ჰერსტი და გრემ ტომპსონი «გლობალიზაცია კრიტიკული ანალიზი», «დიოგენე», თბ., 2005.
5. კვესელავა ი., «საქართველოს ეკონომიკური და პოლიტიკური ორიენტაციის ზოგიერთი საკითხი», თბ., 1999.
6. გორი ა., დედამინა სასწორის თეფშზე, ნიუ-იორკი, 1996.
7. ფუკუიამა ფ., «სად არის მემარცხენეების ამბოხი?», გაზ. «შპიგელი», 2012 წლის თებერვალი, გაზ. «რეზონანსი», 2012 წლის 8 თებერვალი.
8. ჰეგელი. «ისტორიის ფილოსოფია», თბ., 2005.
9. ჰ. კისინჯერი, «დიპლომატია» (რუსულ ენაზე), 2004.